

STANBOL (İSTANBUL) KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİNE DÂİR BİR DENEME

H. Berberian

1. İstanbul «Stanbol»¹ kelimesinin etimolojisi hayli münakaşalara yol açmıştır ve bu güne kadar kat'i şekilde halledilmiş olmaktan henüz uzak görünmektedir.

R. Jaquet², Edward G. Bourne³, D. Hesseling⁴ geçen asrın ilk yarısı sonlarına doğru aşağı yukarı altmış sene içinde bu küçük lingüistik mesele üzerinde bazı araştırmalar yapmıştı. Bu âlimler tarafından ileri sürülen hâll şekillerinin tarihcesi için onların yazılarına müracaat etmek kifayet eder.

Bu meseleye dâir, birbirine zıt başlıca iki tez bulunduğunu biliyoruz:

a) *Stanbol* grekce *eis tin polin* (telâffuzu: *istinpolin*) veya *stin poli*, yâni «şehirde, in Urbe (in Urbem değil)»⁵ kelimesinin bozulmuş şeklidir.

b) *Stanbol* grekce *Konstantinopolis*'in bozulmuş şeklidir⁶.

¹ Mâlûm olduğu üzere *l*, *r* sesleri ile başlayan türkçe kelime olmadığından yabancı dillerden bu seslerle başlayan kelimeler türk diline geçerken başa *t* veya *ı* sesi gelir. Bâzi bölgelerde meselâ *receb*, *limon* kelimeleri *ireceb*, *ilimon* şeklini alır. Aynı zamanda türkçede bâzi konsonların bir araya gelememesi neticesi olarak *istanbul* kelimesinin başına *t* sesi gelmiştir. Eski manzum metinlerde rastlanan *stanbul* şekli vezin zaruretinden ileri gelmiştir.

² R. Jaquet, *Origine de l'un des noms sous lesquels l'Empire romain a été connu en Chine*, (Journal Asiatique, Mai 1892, s. 456-464).

³ Edward G. Bourne, *The Derivation of Stanboul*, (American Journal of Philology, VIII, I, s. 78-82).

⁴ D. Hesseling, *Istanbul*, (Revue des Etudes Grecques, III, 1890, s. 189-196).

⁵ D. Hesseling, *Aynı eser*, s. 195.

⁶ *Istanbul'un islâmbol* iştikakı üzerinde durmağa değmez. Bu, Evliya Çelebi tarafından da tekrar edilmiş (*Seyahatnâme*, cild I, s. 55) bir halk etimolojisidir. Mezkûr şekil, Ankaralı Abraham adlı ermeni piskoposunun *Istanbul'un zaptına*

Burada Hesseling'in 1890 da neşr edilmiş olan makalesinden beri ileri sürülmüş yeni bâzi etimolojilerden bahs etmek lüzumsuz görülmüştür⁷. Bu denemenin tek mevzuu *Istanbul'un, istinpolin* veya *stinpoli*'den Türkler tarafından değiştirilmiş bir şekil olduğunun isbatıdır.

2. *Konstantinopolis*'in *Istanbul'a* tahrifi yoluyla ileri sürülen etimolojiyi bu gün artık müdafaa eden kalmamıştır. *Istanbul* şeklinin *eis tin polin* veya *stin poli*'nin değişik bir şekli olduğu umumiyetle kabul edilmektedir⁸. Gerçi buna, mezkûr iki şeklin grekcesi Du Cange'dan (XVII. asır) evvel ileri sürülmediği yolunda itiraz edilmiştir⁹. Fakat daha XIV. asrın bidayetinde ermenicede bu şekil vardı, ve 1807 de mün'akid Şis (bugünkü Kozan) konsiline iştirâk eden İstanbul ermeni piskoposu imzasını «*Istinbol* (veya *Istinpol*) piskoposu Hasik» diye atmıştır¹⁰. Bu itiraz böylece bertaraf edildikten sonra hâlli müşkil mesele *tin*'in *tan'a* veya *stin*'in *stan'a* nasıl istihâle etmiştir ki etimolojisinin en güç meselesi de bu olmuştur.

3. Paris'de 1890 yılına doğru türk dili profesörü bulunan E. Callevoulis tarafından verilen mâlûmat sayesinde D. Hesseling bu güçlüğü hâll ettiğini sanmıştı. Bu zat diyor ki: Türkçe, vokal armonisi (âheng-i savtı) kanununa şiddetle bağlı bir dildir. Mezkûr kanun gereğince bir kelimenin kökünü tâkib eden heceler o köteki-cinsden sesli harfler (voyelle) den teşekkül eder. Türkçe voyeller kuvvetli (*a, o, u*) ve hafif (*e, i*) olarak ayrılır. Türkçe, birbirini tâkib eden muhtelif cinsden voyelle'lere müsâid değildir. Binaen

mersiye (XV. asır) ismini taşıyan eserinin metinlerinden birinde de vardır ve bu şekil metne sonradan sokulmuş bir Hâve değilse, XV. asra kadar çıkmaktadır. Osmanlı sikkeleri üzerinde *Islâmbol* kelimesi ancak III. Ahmed'den III. Selim zamanına kadar (1703-1807) görülmektedir (Ismail Galib, *Takvim-i meskûkât-ı osmâniyye*, s. 313, levha 7 ve J. Mordtmann, *Encyclopédie de l'Islam*'daki *Constantinople* maddesi).

⁷ *Konstantinopolis*'in muhtasar şekli (H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, 1916, s. 199, not 2), *Stenopolis* (kadret-şehri)'den iştikak etmiştir (E. Blochet, *Le voyage de Carlier de Pinon*, 1920, s. 69, not, 1).

⁸ K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 1897, s. 412; J. H. Mordtmann, *aynı yer*.

⁹ Hesseling, *aynı eser*, s. 191.

¹⁰ C. Galanus, *Conciliationis Ecclesia Armenae*, ilh., Roma, 1690, s. 777.

aleyh *stin polin* türkçeye geçtiği vakit vokal âhengi iycabı olarak *stin*'in *i*'si *a*'ya tebeddül etmiş ve münhasıran türkçe bir kelime olmak ve yalnız türkler tarafından kullanılmak üzere *Stanbol* (telaffuzu: *Istanbul*) kelimesi teşekkül etmişti. Aynı kanunun te'sirile grekçe *afentis* (*atentis*), *efendi* olmuştur¹¹.

İşte bu güne kadar bu tefsir üzerinde duruluyor ve 1933 de Hubert Pernot *tin*'in *tan'a*, (veya *stin*'in *stan'a*) tahavvülü meselesinin izzahı için Hesseling'in makalesine müracaat etmeyi bize tavsiye ediyordu¹².

4. Callevoulis tarafından verilen izzahatın tahliline girişmek-sizin, osmanlı türkçesinde vokal âhengi kanunuyla mevzu'ı bahs meselenin izzah edilemeyeceğini söyleyebiliriz. *Stin* veya *tin*'de olan *i* sesinin *a*'ya tahavvülü zaruri değildi, *r*'ya tahavvül etmesi lâzımdı, zîra, her ne kadar Callevoulis zikr etmeyi unutmuş ise de, *i* sesi, *polin* veya *poli*'de bulunan *o* sesi gibi kuvvetli seslerdendir. *İstinpolin* veya *stinpoli* vokal âhengi kanununa tamâmen muvafık bir tarzda, mütekabilen *istinbol* ve *ıstinbol* telâffuzlarını müntec olabilirlerdi. Bu iddiamızı isbat etmek için *Inebolu* ve *Sizebolu* kelimelerini zikr etmek kâfidir zannediyoruz. Bu kelimelerde kuvvetli sesler hafif sesleri kuvvetli seslere ve mütekabilen, hafif seslerde kuvvetli sesleri hafif seslere tahvil etmişlerdi¹³. Şimdi *Istanbul* telâffuz edilen kelimedede birbirini tâkiyeden ve aynı cinsden olmayan üç voyelle Callevoulis'in delâilini çürütmeye kâfidir.

Istanbul şekli zannedildiği kadar ipotetik değildir. Türkçenin *i* ve *ı* seslerini tam bir sıhhatla kaydedebilen ermenicede bu şekle rastgele bir çok misâller göstermek mümkündür. Bunlar arasında Bitlisli Arakel'in (XV. asır) İstanbul'un fethine dâir mersiyesini,

¹¹ Hesseling, *aynı eser*, s. 194.

¹² *Hususî mektub* (22, 10, 1933).

¹³ Blochet'den aynı mülâhaza (*adı geçen eser*, s. 322, not 2).

Türkçeye yabancı dillerden gelen kelimelerde âhenk kaidesinin pek fazla rol oynamadığı görülüyor. Bundan başka *stanbol* kelimesi «münhasıran türkler tarafından kullanılan ve türkçe olan bir kelime değildir». *Efendi* kelimesine gelince bu kelime XVII. asırda bile *afendi* veya *afandı* diye telaffuz ediliyordu. Ermeni tarihçisi Kemahlı Gregor (XVII. asır), *Vekayi'nâme*'sinde (Kudüs, 1915) beş kere *afendi* ve bir kere *efendi* şeklini kullanmıştır. Bu telâffuza başka müelliflerde de tesadüf edilir.

1398¹⁴, 1479 veya biraz sonra¹⁵, 1530¹⁶, 1561¹⁷, 1590¹⁸, 1621¹⁹, 1635²⁰, (üç defa *Istinbol* ve bir defa *Istanbul*) ve 1658²¹ tarihli muhtıraları zikr edebiliriz. XVII. asrın bir ermeni seyyahı, Polonya'lı Simeon, en az dört defa *Istinbol* şeklini kullanmıştır²². Tebriz'li Arakel tarihinin ilk tab'ı (Amsterdam 1669) sonunda (s. 598) neşr edilmiş olan bir kronoloji'de «*Sultan Mahmad Istinbol'u feth etti*» cümlesi içinde de mevcuttur. Bu şekil belki daha eski zamana kadar da çıkar. Eçmiâzin'de bulunan synaxaire'de (azizlerin hayatını hulâsaten toplayan kitab) (Nr. 137) bulunan bir muhtıradaki katolikos Haçik'in XI. asır Bizans imparatorluğu devrinde *Istinbol'a* (veya *Istimpol'a*) götürüldüğü mukayyedir²³.

Ermenicede *Istinbol* şeklinin mevcudiyeti bu şeklin türkçede de bulunduğunu isbat etmez, amma aksini de istilzam eylemez. Şurasını kayd etmek gerektir ki zikr olunan yazmaların çoğu kıpçak lehcesi veya türk dili konuşulan yerlerde yazılmıştır.

5. Ermenicede *Istinbol* şeklinin bulunması nazar-ı dikkati çekecek derecededir, zîra bu dilde *Istanbul* veya *Istanpol* şekilleri de XI., hattâ X. asırdan beri mevcuttur. Filvâkı Ani'li Samuel'in bir compilation mahiyetindeki kronografyasında²⁴ 1057 de (doğrusu: 1055 de) vuku'bulan hâdiseleri, daha eski müverrihlerden naklen

¹⁴ K. Zarbhanelian, *Histoire de la littérature arménienne* (ermenice), Venedik, 1905, cild II, s. 129.

¹⁵ L. S. Khatchikian, *Mémoriaux des manuscrits arméniens du XIVe siècle*, Erivan, 1950, s. 622.

¹⁶ V. H. Torkomian, *Eremya Çelebi Kömürçyan'ın Stanbol tarihi*, Viyana, 1928, cild I, s. 227 (ermenice).

¹⁷ *Handès Amsorya*, 1938, s. 363 (ermenice).

¹⁸ *Aynı mecmua*, 1938, s. 368.

¹⁹ H. Manandian et H. Adjarian, *Les nouveaux martyrs arméniens* (édition populaire), Vagharchapat, 1920, II, 83 (ermenice).

²⁰ G. Kalemkarian, *Münih krallık kütüphanesi ermenice yazmalar kataloğu*, Viyana, 1892, s. 22 (ermenice).

²¹ Banasér, Paris, 1904, fasikül 5-6, s. 174 (ermenice).

²² H. Adjarian, *Novo-Bayazed ermenice yazmalar kataloğu*, Viyana, 1924, s. 6/a (ermenice).

²³ Polonya'lı Simeon'un *seyahatnâmesi*, Rahib N. Akişian neşr., Viyana, 1836, s. 5, 39, 41, 67 (ermenice).

²⁴ Garokine Hovsepian, *Mémoriaux des manuscrits arméniens*, Antélias, 1851, s. 410/a.

anlatırken iki defa *Istanbol* kelimesini kullanmıştır ve işbu şekli, kronografyaya zeyl yapanlar, Ioannes Tzimisces'e (909-976) âid bir fıkıradaki *Konstantinopolis* şekli ile aynı zamanda, iki def'a kullanmışlardır²⁵. Bu compilation'un müellifleri asıl metinlerdeki şekilleri olduğu gibi kopya etmiş olmaları muhtemeldir ve onların *Konstantinopolis* kelimesini bile bile *Stanbol*'a çevirmiş olmalarını düşünmek güçtür.

Emile Blochet dahi *Stanpol* (telâffuzu: *istanpol*) şeklinin, Yakut'un (XIII-XIV. asır) istinad ettiği İbn Hurdadbeh'e (X. asır) âid metinde bulmuş olacağı düşüncesindedir²⁶. Filvâkı Yakut'un İbn Hurdadbeh'den *Mu'cam*'a²⁷ aldığı bir kayıda²⁸ *Stambol*'u *Konstantinigye*'nin mürâdifi olarak görüyoruz. Fakat bu kayıd, Yakut'un metnine sonradan ilâve edilmiş olması ihtimalini ortaya çıkaracak bir surette, tam *Stanpol* kelimesinde kesilmiştir. *Stanpol* kelimesine kadar her iki metin de hemen hemen birbirinin aynı ise de, daha ileride vaziyet böyle değildir. Blochet Yakut'un bizimkinden başka bir İbn Hurdadbeh yazmasına mâlik olduğu düşüncesinde ise de bu tahmin şimdiye kadar isbat edilmiş değildir²⁹. Eğer bu isbat edilmiş olsa idi, *Stanbol* kelimesinin menşe'i itibariyle türk olduğu faraziyesi kat'î şekilde bertaraf edilmiş olurdu. *Stanpol* veya *Stanbol* şeklinin, X. asırda mevcut bulunması imkânsız olmamakla beraber şübhedden âri olamayacağından, *stin*'in veya *tin*'in *tan* şekline inkılâbının türk menşe'den olmadığını isbat için ermeni kayıtları kadar Yakut'un metnine istinad etmekden ictinab edeceğiz.

6. Bourne ve Hesseling, yukarda adı geçen etüdlerinde *eis* prefiksinin veya *eis tin* prefiksi ve artiklinin has-ismnin bir kısmını teşkil etmiş ve böylece has-ismnin yerine geçmiş olduğunu söyleyerek Estevès = Thèbes, Stanco = Cos, Standia = Dia, *Stampalia* = Astinpalea, Scarpato = Carpathos gibi coğrafi isimler zikr etmişlerdi. Hesseling bu isimlerden çoğunun grekce yer ismi olmadığını söylüyor ve yanılıyordu. Zikr edilen isimlerin

²⁵ Arşak Ter-Mikélian neşri, Vagharchapet, 1893, s. 111 ve 112 (ermenice).

²⁶ *Aynı eser*, s. 101, ve 101-102.

²⁷ *Le voyage de Carlier de Pinon*, s. 69. not 1.

²⁸ *Modjam*, Wüstenfeld neşr., IV, 95.

²⁹ *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik*, de Goeje, neşr., s. 104.

kâffesi Yunanistan'ın veya Yunan adalarının şehirlerine veya Yunan kolonistleri tarafından kurulan şehirlere âid isimlerdi.

Fakat Hesseling, eğer bu mütâla'adan, hatalı olmakla beraber, mantıklı bir netiyce çıkarsa idi, grek olmayan milletlerin coğrafi isimler vücade getirmek için *is*, *s*, veya *stan* prefikslerinden istifade etmiş olduklarını kabûl etmesi, bu isimleri zikr eden müelliflerden hiçbirinin türk olmadığını ve o isimleri türklere isnad etmediklerini söylemiş ve bundan da *stan*'in türklere tarafından vücade getirilmiş bir şekil olmadığı hükmüne varması ıycab ederdi.

Bourne ve Hesseling tarafından zikr edilen bazı isimlerden, *Stanbol* ile şekil müşabeheti dolayısıyla yalnız üçü: *Standia*, *Stampalia* ve *Stanco* üzerinde duracak ve bunlara haçlıların Iconium (Konya)'a verdikleri *Stancona*'yı³⁰ ilâve edeceğiz. Bu dört isimden yalnız *Stanco* türklere tarafından *Istanköy* şeklinde kullanılmıştır, diğerleri: *Standia* ve *Stampalia*³¹ türkçede yoktur. O halde bu kelimeler kimler tarafından teşkil olunmuştur? Cevabı basittir: Her halde türklere başka milletler tarafından. Binaenaleyh *stin*'in *stan*'a tahavvülü türklere tarafından yapılmış değildir.

Zikr olunan bu dört kelime, ve *sta* ile başlayan ve *sti*'nin *sta*'ya tahvili ile şekli bozulmuş olan başka kelimelerde *stin*'in *stan*'a çevrilmesi ne grekçe ile (bu hususda bütün hellenistler mütefiktir) ne de türkçe ile izah edilemediğine, *Stancona* (Konya)'nın türklere kadar greklerce de meçhul bulunduğu ve yalnız haçlılar tarafından kullanıldığına, *Stampalia* ile *Scarpatos*'ın italyanca kelimeler olduğuna göre, *stin*'in *stan*'a inkılâb etmesi keyfiyeti garblılar, yâni Cenevizler, Venedikliler ve sair italyanlar, veya bir kısım haçlılar tarafından yapılmış olması gerektir. Bu faraziyeyi, *Cathay* ve *Tamerlane* kelimelerinden bahs ederek, garb dillerinde *Kithay* ile *Timurleng*'deki *in*'in *a*'ya tahavvül ettiğini söylemek de mümkün ise de *Khatay* gibi *Tamour* veya *Tamer* ermenicede de mevcut bulunduğunu göz önünde tutarak bu değiştirmeyi de garblılara atf etmekten ihtiraz edeceğiz³².

³⁰ Franz Taeschner, *Konia*, Encyclopédie de l'Islam, Supplément, s. 188 b.

³¹ *Stampalia-Estampalia*, türkçeye *Ostropalia* (استروپالیا) şeklinde geçmiştir.

³² *Istnbol* şekli XVI. asırda istinsah edilmiş bir başka el yazmasında da bulunuyor (J. Daschian, *Katalog der armenischen Handschriften in der Mechizharisten-Bibliothek zu Wien*, s. 100).